

ГІБРИДНА АГРЕСІЯ РФ: ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ТА КОНСТРУЮВАННЯ ІМІДЖУ НАТО ЯК АГРЕСОРА

***Анотація.** Історія створення Північноатлантичного Альянсу (НАТО) пов'язана з початком холодної війни, яка розгорнулася в повоєнний час між США та їхніми союзниками і Радянським Союзом та країнами Центральної і Східної Європи, які під контролем СРСР стали на шлях будівництва соціалізму. У статті досліджується, яким чином після Другої світової війни формувалася система радянської пропаганди, спрямована на критику блокової політики. Як НАТО на довгі роки стає основним подразником для радянської влади. НАТО в радянській пропаганді – це військовий агресивний блок, який керується «звіриною ненавистю до всього радянського», де абсолютний лідер – головний геополітичний супротивник СРСР – США. Завдання статті – охарактеризувати радянську антинаатовську пропаганду і її наслідки, оприлюднити основні пропагандистські меседжі РФ і конструювання іміджу НАТО як агресора.*

***Ключові слова:** НАТО, інформаційна війна, холодна війна, мова ненависті, стереотипи, пропаганда.*

HYBRID AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION: INFORMATION WAR AND CONSTRUCTION OF NATO'S IMAGE AS AN AGGRESSOR

***Summary.** The history of the creation of the North Atlantic Alliance (NATO) is connected with the beginning of the Cold War, which unfolded in the post-war period between the United States and its allies and the Soviet Union and the countries of Central and Eastern Europe, which under the control of the USSR embarked on the path of building socialism. The article examines how the system of Soviet propaganda aimed at criticizing the bloc policy was formed after the Second World*

¹ **Волощенко Оксана** – наукова співробітниця відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАНУ, викладач кафедри кінознавства Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого

War. How NATO has been a major stimulus to Soviet rule for many years. NATO in Soviet propaganda is a military aggressive bloc driven by "bestial hatred of everything Soviet," with the absolute leader being the main geopolitical adversary of the USSR, the United States. .Task of the article • to characterize the Soviet anti-NATO propaganda and its consequences, to reveal the main propaganda messages of the Russian Federation and the construction of the image of NATO as an aggressor.

Key words: NATO, information war, cold war, hate speech, stereotypes, propaganda.

У війні, в якій не було жодних раціональних причин, окрім хворобливих імперських амбіцій РФ, основною тезою є те, що НАТО та Україна готувалися до «каральної операції на Донбасі, до вторгнення на російські історичні землі, включаючи Крим». У статті ми ретроспективно оглянули, як формувався образ НАТО як агресора.

Тракування росією НАТО як загрози, підтримання нею в особі Організації Північноатлантичного договору стереотипу «образу ворога» – це не рудимент холодної війни, а ціннісна сутність росії. Постійна модернізація механізму співпраці України і НАТО, що характеризує відносини між ними за останні два десятиліття, значною мірою зумовлена тим, що проблема постання нових викликів безпеці потребує адекватної відповіді. Відносини України з НАТО деякі оглядачі небезпідставно оцінюють як найпродуктивніші з тих, що їх має Україна з усіма іншими міжнародними організаціями світу»².

Витоки й основні меседжі інформаційного протистояння періоду холодної війни: однією з причин утворення Північноатлантичного блоку стало захоплення країн Східної і Центральної Європи радянськими військами в останній рік Другої світової війни. Своєю чергою, НАТО на довгі роки стає основним подразником для радянської влади, адже очевидно, що Альянс не дозволить завоювати Європу.

Холодна війна – глобальна геополітична, економічна та ідеологічна конфронтація між СРСР і його союзниками та США і країнами Заходу та іншими союзниками, що розпочалася 1946 р. і тривала до 1992 р. Ця війна – глобальне явище, яке затягнулося на кілька десятиліть, ідеологічний конфлікт, що відбувався без безпосереднього військового зіткнення. Однією з її визначальних рис стало формування образу ворога засобами пропаганди,

² Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2006.

спрямоване до власного населення. Як відомо, центральні постаті будь-якого конфлікту – образ ворога і образ захисника. Інформаційні війни стали відігравати ключову роль у військовому протистоянні держав із початком Першої світової війни, конфлікту, в який виявилися втягнутими солдати масових (нерегулярних армій) і мирне населення. Із Другої світової війни її учасники та переможці вийшли оснащені неабияким перевіреним арсеналом пропагандистських технологій впливу на маси. Війна стає не лише військовим явищем, а й комунікативним, коли битва першочергово ведеться за людську свідомість. Саме пропаганда створює модель світу з чітким розмежуванням на своє і вороже, чуже.

Інформаційна війна – вид дій, в якому головний об'єкт впливу – людська свідомість, а чільні засоби впливу – засоби масової інформації та мистецтво. Інформаційна війна – це маніпулювання інформацією, якій довіряє аудиторія, задля того щоб вона ухвалювала рішення, які суперечать її інтересам, але просувають інтереси тих, хто веде інформаційну війну. Після переможних Німецько-радянської і Радянсько-японської воєн у СРСР вже не залишилося яскраво вираженого зовнішнього і внутрішнього ворогів, тоді як застосування саме цих пропагандистських технологій задля мобілізації суспільства вже довело свою ефективність. Зазвичай інформаційна війна розпочинається тоді, коли поширення достовірної інформації не дає очікуваних ефектів.

Після Другої світової війни світ став біполярним. Важливим елементом радянської пропаганди виступає критика блокової політики Заходу – «брюссельської змови проти світу миру в Європі» тощо³. Наприклад, якщо в 1 півріччі 1947 року в мегапопулярному сатиричному журналі «Крокодил» було 2 матеріали на цю тему, то в другій половині – 7; 1948 р. – відповідно, 8 і 11. Яким же поставало НАТО в радянській пропаганді?⁴

Це військовий агресивний блок, який керується «звіриною ненавистю до всього радянського», де абсолютний лідер – головний

³ Палій О. Навіщо Україні НАТО? URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Palii_Oleksandr/Navischo_Ukraini_NATO/ (дата звернення: 17.04.2022).

⁴ Полный электронный архив журнала «Крокодил.» URL: <https://www.rsl.ru/ru/all-news/171116> (дата звернення: 14.08.2021).

геополітичний супротивник СРСР – США; цей союз ослаблений суперечностями між його членами; США та НАТО – провокує ядерну гонитву озброєнь. І хоча радянське керівництво не перекреслювало цілком можливості входження в НАТО, але найголовнішим світоглядним постулатом довгі роки залишався агресивний характер Альянсу. Образ ворога набув чотирьох основних форм, які відповідали напрямкам політики радянського керівництва: американський імперіалізм уособлював усі жахи капіталізму; НАТО – це агресивний блок, підконтрольний Вашингтону, який підтримує капіталістичну експлуатацію трудящих мас, а внутрішнім ворогом став «відщепенець-космополіт» – антипатріот, низькопоклонник перед Заходом.

Образ ворога формувався через приписування противникові всіх антицінностей радянського суспільства: вистражданому миру протистояла «гонитва озброєння», замість радянського «ми» – західне «я», культ побутового мінімалізму vs культу споживання. Олег Панфілов, російський журналіст і правозахисник, дитинство якого припало на 1960-і, пригадував: «Зі шпальт газет і сторінок журналів, з екранів телевізорів і кінотеатрів, з рупорів радіо нам щодня говорили, що НАТО – це щось на зразок величезного монстра, який клацає зубами, випускає смердючий дим з вогняної пащі, гострить свої пазури, щоб усіх нас погубити»⁵. Антинатовська, як і загалом антиімперіалістична пропаганда водночас легітимізувала високий рівень військових витрат у СРСР, твердий контроль над зовнішньою та внутрішньою політикою східноєвропейських країн і над людськими долями. Сотні тисяч людей намагалися покинути «щасливий світ» соцтабору. І навіть коли їм це фізично вдавалося, то «приморозок» не покидав їх.

Європейська кіноакадемія найкращим фільмом 2018 року визнала кінострічку сина політичних емігрантів із Польщі реж. Павла Павліковського, який створює картину розірваної по живому Європи: Берлін, Париж, Белград. І, зрозуміло, холодна Польща, що потопає в сотнях відтінків сірого. З неї вигнанці біжать, але й нею полонені, приморожені довічно.

У 1980-і рр.: під час процесів перебудови тодішні політичні лідери СРСР «розвернули» зброю радянської пропаганди в протилежний бік:

⁵ Панфілов О. Розмова з «ватніком». Тернопіль : Мандрівець, 2017

її ціллю став не капіталізм, а комунізм. У 1989 р. Альянс святкував 40 років підпису угоди, що забезпечила основу колективної оборони та спільної безпеки держав-членів та зберегла стратегічний баланс у світі протягом холодної війни. 1 лютого 1992 в Кемп-Девіді президенти США і Росії Джордж Буш і Борис Єльцин підписали спільну декларацію, що вперше офіційно проголосила закінчення холодної війни. Холодну війну за втратами порівнюють з «гарячими» Першою і Другою світовими війнами. Холодна війна завершилася, але залишилася вигартувана 40 роками протистояння мова ненависті, мова підбурення, що формує певну емоційну заданість, яка і породжує відчуття впевненості в здатності протистояти ворогові. Образ НАТО як агресора від початків вибудовувався так, щоб консолідувати суспільство в умовах небезпеки. Одним зі спадків холодної війни стала система мітологом, яка й далі успішно функціонує в політичній культурі, бо карикатура, плакат (а по-сучасному – мем) – один із найсильніших механізмів формування тих чи тих візуальних образів стереотипів. Закінчення холодної війни зумовило кардинальні зміни у розкладі сил на світовій арені. З-поміж інших, це перерозподіл значної більшості зон впливу СРСР на користь США і НАТО.

У середині 1990-х років НАТО сприймалося передусім уже не як військовий, а як політичний союз, членство в якому було практично обов'язковим етапом на шляху вступу в ЄС для багатьох країн Центральної та Східної Європи. На пострадянському просторі формувалася нова антинатовська мітологія, що еkleктично поєднувала різні міти. Політолог Олександр Палій, який досліджує українську суспільну думку про НАТО, в 2006 р. вважав, що ставлення до НАТО: надзвичайно залежить від ситуативних змін у політиці та дій медій; в Україні поширене існування взаємнесумісних геополітичних орієнтацій (тобто можливість існування суперечливих ідей одночасно в світогляді одних і тих же громадян).⁶

Одне із сенсовірних джерел неомітологізації НАТО – російська пропаганда. За Путіна антизахідна дезінформація поповнилася новими героями та лиходіями, але НАТО та США залишалися незмінними противниками, розпочався неоімперський проект авторитарної

⁶ Палій О. Навіщо Україні НАТО. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Palii_Oleksandr/Navischo_Ukraini_NATO7 (дата звернення: 4.06.2022)

росії, яка ґрунтується на експлуатації путінською елітою власного населення та сусідніх країн. Для російської громадськості подаються меседжі, що НАТО планує ізолювати Росію. На думку частини західної громадськості, НАТО розпалює і провокує конфлікти з Росією та обмежує суверенітет європейських держав. Щодо України, то від початку російської агресії НАТО послідовно дотримувалося чіткої позиції щодо цілковитої підтримки суверенітету і територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів. Держави – члени альянсу негайно засудили і відтоді неодноразово неухильно заявляли, що ніколи не визнають незаконну і нелегітимну анексію Криму росією.

Із 2014 р. генеральний секретар Альянсу Єнс Столтенберг повторює це чи не на кожній публічній зустрічі або прес-конференції. НАТО буде взаємини з Росією за двома магістральними напрямками – оборона і діалог⁷. НАТО зупинило всю практичну співпрацю з Росією ще 2014 року.

Експерти вважають, що «гібридні дії» Росії проти НАТО виходять далеко за рамки поширення фальшивих новин або проштотування маніпулятивних нарративів. Російський інструментарій гібридної війни може запропонувати більше, зокрема агресивні дії. Росія використовує дуже широкий спектр методів: маніпуляцію, дезінформацію, спотворення виступів офіційних осіб, кібератаки, послідовне формування негативів. Описується як експансіоністська загроза для Росії, йдеться про негативні наслідки членства в НАТО, виправдання російської агресії в Україні.

Програма-мінімум режиму Путіна: не допустити членства в ЄС і НАТО країн, які утворилися на теренах колишнього СРСР, – Грузії, Молдови та України насамперед; зламати євроатлантичну та європейську єдність і отримати залежні від Москви режими в якомога більшій кількості європейських країн, а також забезпечити лояльність США; дістати доступ до дешевих, а краще дармових (як у випадку з т. зв. ДНР/ЛНР, звідки масово вивозять обладнання з промислових

⁷ Столтенберг: Захід має надавати Україні більше важких озброєнь. URL: <https://www.dw.com/uk/stoltenberh-zakhid-maie-nadavaty-ukraini-bilshe-vazhkykh-ozbroien/a-62136524> (дата звернення: 14.04.2022)

об'єктів) ресурсів, зокрема людських. Програма-максимум – вийти на щось типу «Ялти-2», під час якої провести новітній поділ світу на зони впливу, як це було за результатами Другої світової і що врешті призвело до холодної війни. Саме з огляду на це й підіймаються ставки у великій геополітичній грі шляхом втягнення росії в сирійську авантюру та постійного брязкання зброєю уздовж кордонів РФ. Де проходить передова «інформаційної війни»?

Сьогодні російську дезінформаційну війну в Україні ведуть три основні «рої»: проросійські ЗМІ, які працюють в Україні. Вони мають гарне фінансування, яке дозволяє наймати кваліфікованих редакторів та журналістів, працювати оперативно. Вони якісно «упаковують» свою дезінформацію. Із формального боку, їхні повідомлення «чисті». Ці ЗМІ також можуть вказувати на джерела своєї інформації чи подавати різні погляди. Головна їхня зброя – це брехливе пояснення поточних подій, що ґрунтується на пересмикуванні фактів і хибній аргументації. Не всі новини тут брехливі. Повідомлення, які не стосуються їхніх «мішеней» (українських реформ та успіхів, української ідентичності, української влади), – можуть бути цілком достовірними. Приклад такого видання – Страна.ua. Далі – «зливні бачки». Декілька сотень інтернет-сайтів, які часто під виглядом новин публікують відверті вигадки та напівправду, лише зрідка домішуючи в стрічку правдиві новини. Це сайти на кшталт ВВСсCNN. Часом аудиторія цих «медій» досить велика, їхні заголовки активно поширюються через соцмережі. Заголовок має бути яскравим, чіпляти, інтригувати... Люди здебільшого не читають сам текст новини, але заголовки проглядають. І ті стають цеглинками, за допомогою яких паразити свідомості посилюють чи формують свої упередження у вашій голові. Не всі сайти цього типу працюють на Росію, частина просто заробляє гроші. Боти, тролі та групи в соцмережах. Група може мати патріотичну назву – і постити, задавалося б, патріотичний контент. Однак у нього вплітаються меседжі, потрібні російській пропаганді. Відомий випадок, коли популярну у фейсбуці групу «Патріоти України» модерував колишній бойовик ДНР, що на той час мешкав у Москві.

Барбора Маронкова, керівниця Центру інформації і документації НАТО в Україні, вважає, що не тільки Україна, а й НАТО – ціль

пропаганди⁸. За 70 років свого існування в НАТО добре зрозуміли, що це означає. Північноатлантичний Альянс протистояв пропаганді з боку СРСР та країн – учасниць Варшавського договору 40 років. Після завершення холодної війни члени Альянсу протягом 10-15 років думали, що протистояння вже немає і тому потрібно розповідати про НАТО у країнах колишнього соціалістичного табору. З 2014 року питання пропаганди повернулось до порядку денного. Наприклад, 80% усіх згадок про НАТО, які Росія поширює в британських медіях (за даними дослідження «Новини як зброя: RT, «Спутнік» і прицільна дезінформація», проведеного в 2019 році), містить негативні ключові повідомлення. НАТО описується як експансіоністська загроза для Росії, йдеться про негативні наслідки членства в НАТО, виправдання російської агресії в Україні.⁹ У спадок від Радянського Союзу дісталось і уявлення щодо моря як такого собі бар'єра, але натомість, зокрема і в країнах НАТО, море сприймається як шлях, можливість реалізації свого потенціалу будь-де, в будь-який час, в тому числі біля берегів противника.

Через те що росія розпочала свої агресивні дії проти України, російські чиновники звинуватили НАТО в ряді загроз і ворожих дій.

Де проходить передова «інформаційної війни»? На офіційній вебсторінці НАТО¹⁰ (а саме офіційні вебсторінки – джерела інформації найвищого ґатунку довіри, тому що несуть відповідальність на оприлюднену інформацію) викладені міти – міти, або надумані твердження, і факти.

Масштаб російської дезінформації сягає дедалі нових висот. Одна з цілей – Балтійські країни. За даними дослідника StratCom Center of

⁸ Барбора Маронкова, директор Центру інформації та документації НАТО в Україні. Ми багато навчилися в Україні у боротьбі з російськими міфами. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2556092-barbora-maronkova-direktor-centru-informacii-ta-dokumentacii-nato-v-ukraini.html> (дата звернення: 14.04.2022).

⁹ Новини як зброя URL: <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/22584/2019-03-12-novyny-yak-zbroya-u-kyievi-prezentuvaly-rezultaty-brytanskogo-doslidzhennya-shchodo-rt-ta-sputnik> (дата звернення: 12.07.2022).

¹⁰ НАТО URL: (https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_111767.htm) (дата звернення: 12.07.2022).

Excellence НАТО Рольфа Фредгайма (Rolf Fredheim)¹¹, лише за три місяці боти створили половину всіх «російськомовних новин про НАТО в Балтійських країнах (Литві, Латві, Естонії) та Польщі». Спільне розслідування Buzzfeed in the US та місцевих медій також підтвердило прямий зв'язок між Кремлем та ЗМІ в Балтійських країнах.

Яка ж відповідь? Сайт Demaskuok.lt¹² (українською – «розвінчування») – це спільна ініціатива литовського військового відомства зі стратегічних комунікацій (STRATCOM) та громадянського суспільства, що має на меті моніторинг та розвінчування дезінформації перед тим, як вона пошириться країною. За словами організаторів, вони мають доступ до 90 відсотків тримільйонного населення Литви. Їхній ресурс використовує автоматичну систему для сканування приблизно 10 тисяч статей у російських та литовських медіях в обох країнах, позначаючи статті специфічними ключовими словами та вказуючи на потенційне поширення дезінформації. Волонтери – балтійські ельфи, які втілюють балтійську відповідь на російських «тролів», відфільтровують статті в системі, читаючи позначені алгоритмами матеріали та оцінюючи їхню потенційну загрозу.

Також російські медіа, які діють у Польщі, а також частина так званих альтернативних інтернет-медіа, які позиціонують себе як патріотичні/«дійсно польські» та інші, вже багато років популяризують в мережі подібні наративи. Ця діяльність має на меті дестабілізацію суспільно-політичної ситуації в Польщі (посилення поляризації суспільства, висловлення сумнівів у доцільності реалізації проєктів, які посилюють безпеку Республіки Польща, нівелювання змісту стратегічних базисів у питаннях державної безпеки)¹³.

Українське суспільство дедалі більш підтримує ідею вступу України до НАТО як механізм гарантування національної безпеки. Останніми роками спостерігалось зростання рівня цієї підтримки в усіх без винятку регіонах України. Щоправда, жителі сходу та півдня все ще продовжують зберігати більшу скептичність стосовно перспективи євроатлантичної інтеграції.

¹¹ URL: [https://stratcomcoe.org/publications?aid\[\]=15](https://stratcomcoe.org/publications?aid[]=15) (дата звернення: 12.07.2022).

¹² URL: <https://demaskuok.lt/>

¹³ Аналіз наративів російської пропаганди URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Analiz-narativiv-rosijsko-propagandi-v-polskomu-segmenti-merezhi.html> (дата звернення: 11.07.2022).

Досягнення суспільного консенсусу щодо Північноатлантичного альянсу залежить від вироблення ефективної інформаційної політики з питань НАТО. Однак навряд чи ця амбітна мета сьогодні налякає російського агресора чи змусить його повернути Крим, Донецьку та Луганську області та тимчасово окуповані території. Готовність удосконалюватися, проводити швидкі зміни і битися за свої території мають демонструвати не лише бійці в окопах, а й цивільне та військове керівництво країни.

НАТО впевнено та послідовно повідомляє, що притримується принципу «відкритих дверей»: будь-яка країна за бажання може подати заявку на вступ до Альянсу.

У взаєминах Україна – НАТО на початку 2020 р. відбувся справді «тектонічний зсув». Віцепрем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Дмитро Кулеба звернувся до НАТО із проханням розпочати офіційну процедуру розгляду заявки¹⁴ України на приєднання до Програми розширених можливостей НАТО. Україна має стати учасницею Програми розширених можливостей НАТО з практичних міркувань задля поглибленої взаємодії з Альянсом, а отже, власної безпеки.

Президент України Володимир Зеленський 13 липня сказав у вечірньому відеозверненні: «Сьогодні хочу відзначити одне рішення, яке виглядає ніби технічним, але за ним багато і символізму, і дуже змістовної політичної роботи – Україна стала асоційованим членом спеціальної багатосторонньої програми НАТО щодо технологічної взаємосумісності. Якщо казати простіше, це про стандарти Альянсу. Україна тепер не лише впроваджує в себе стандарти НАТО, а й може брати участь у розробці нових стандартів. Досвід наших військових, можливості українських інституцій, ІТ-потенціал нашої країни – все це тепер буде українським внеском у розвиток колективної безпеки у Європі»¹⁵.

¹⁴ Дмитро Кулеба закликав НАТО розпочати офіційний розгляд заявки України на приєднання до Програми розширених можливостей. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dmitro-kuleba-zaklikav-nato-rozpochati-oficijnij-rozglyad-zayavki-ukrayini-na-priyednannya-do-programi-rozshirenih-mozhливостей> (дата звернення: 17.04.2022).

¹⁵ Президент України Володимир Зеленський: Україна стала асоційованим членом НАТО. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3527684-prezident-ukraina-stala-asocijovanim-clenom-programi-nato-sodo-tehnologicnoi-vzaemosumisnosti.html> (дата звернення: 13.07.2022)

Із початком воєнних дій медіа та користувачі бурхливо обговорювали тему «НАТО нічим не допомагає Україні». Якби наше суспільство та медійники зокрема були більше проінформовані щодо функцій НАТО саме як оборонного альянсу, то не повставало б такого числа інформаційних маніпуляцій, коріння яких, зрештою, в тому числі й у трактування росією НАТО як загрози, підтримання нею в особі Організації Північноатлантичного договору стереотипу «образу ворога».

Список літератури

- Брежнєва Т. Україна-НАТО: безпека через партнерство та співробітництво// Незалежний культурологічний часопис «І». URL: <http://www.ji.lviv.ua/n77texts/77-zmist.htm> (дата звернення: 09.01.2020).
- Генеральний секретар НАТО процитував вірш Тараса Шевченка у Верховній Раді. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-nato-verkhovna-rada/30246040.html> (дата звернення: 09.01.2020).
- Громадська думка щодо вступу в НАТО. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/inform-center/gromadsyuka-dumka-shhodo-vstupu-v-nato> (дата звернення: 09.01.2020).
- Із спільної заяви Комісії Україна – НАТО 31.10.2019, Київ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2809699-spilna-zaava-komisii-ukraina-nato.html> (дата звернення: 09.01.2020).
- Костюк Б. Капелан про проблеми, які «роз'їдають» українську армію. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kapelan-pro-armiju/30258133.html> (дата звернення: 09.01.2020).
- Лавренко П. Україна-НАТО: особливе партнерство в особливий період. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2261180-ukrainanato-osoblive-partnerstvo-v-osoblivij-period.html> (дата звернення: 09.01.2020).
- Рихліцький В. Чому Україна є вразливою для хакерських атак і як це виправити – розповідає експерт із кібербезпеки. URL: <https://ms.detector.media/kiberbezpeka/post/22908/2019-05-20-chomu-ukraina-e-vrazlivoyu-dlya-khakerskikh-atak-i-yak-tse-vipraviti-rozpoivadae-ekspert-iz-kiberbezpeki/> (дата звернення: 09.01.2020).
- Указ Президента України №240/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2402016-20137> (дата звернення: 09.01.2020).

Хронологія відносин Україна-НАТО. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/ukraine-nato/relations> (дата звернення: 09.01.2020).

Рецепт від НАТО як боротися із дезінформацією. URL: <https://www.netfreedom.org.ua/article/recept-protidiyi-dezinformaciyi-vid-nato>.

Як відрізнити справжні новини від брехні, маніпуляцій і напівправди. Інструкція. URL: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/85998/Jak_vidriznati_spravzhni_novyny_vid_brehni_manipulacij.